

Repliker och kommentarer

I den här avdelningen välkomnas kommentarer till tidigare bidrag och korta inlägg med ekonomisk politisk anknytning

HANS LIND

Marxism, planekonomi och utvecklingen i öst

Av den allmänna debatten kan man ibland få intrycket att utvecklingen i Sovjetunionen och Östeuropa möjliggör tämligen bestämda slutsatser om värdet av marxistisk teori och om planekonomiers sätt att fungera. Syftet med denna artikel är att ifrågasätta detta, samt avslutningsvis peka på att utvecklingen i väst är svårare att förena med marxistisk teori än utvecklingen i öst.

Den "historiska materialismen"

Marxistisk teori beskrivs ibland som bestående av tre delar: en allmän filosofi, en historieteori och en ekonomisk teori. Den del som är intressant här är den andra av dessa delar: marxistisk teori om samhällsutveckling – den "historiska materialismen". Den första delen, filosofin, kan knappast direkt knytas till enskilda historiska episoder, och den tredje är i huvudsak en teori om hur kapitalistiska system fungerar.

Den ledande marxistiske teoretikern idag – G E Cohen – sammanfattar Marx historiska materialism med följande ord (Cohen [1988] s 158):

Fil dr HAND LIND är verksam vid Nationalekonomiska institutionen, Stockholms universitet.

"Historisk materialism är teorin som säger att det finns, genom historien, en tendens till tillväxt av människans produktiva förmåga, och att samhällsformer uppstår och faller när och på grund av att de möjliggör och bidrar till, eller begränsar och försvårar, denna tillväxt."

Att regimerna i Östeuropa fallit i en situation där deras ekonomiska utveckling alltmör släpat efter utvecklingen i de kapitalistiska staterna – mätt i produktion eller i priset för att upprätthålla en viss produktionsökning – är alltså precis vad vi skulle ha förväntat oss enligt marxistisk teori.

Tidpunkten är också den vi borde förvänta oss enligt den historiska materialismen. Under 1950- och 1960-talen var den ekonomiska tillväxten hög även i Östeuropa. Under 1970-talet var det ekonomisk kris i den kapitalistiska världen, men 1980-talets långa högkonjunktur har gjort det allt mer uppenbart att det ekonomiska systemet i väst är överlägset. Detta kan ses som ett resultat av att den kombination av centraliserad planekonomi och politisk diktatur som har kännetecknat de östeuropeiska systemen är svår att förena med en hög ekonomisk utvecklingsnivå. En sådan nivå innebär både att produkterna och sambanden i ekonomin blir mer komplexa. Den gör också att kvaliteten i det slutliga resultatet blir beroende av engagemang och omdöme på många nivåer i produktionssystemet.

Nu kanske någon invänder att enligt marxistisk teori ska kapitalismen ersättas av socialism och inte tvärtom! Återvänder vi emellertid till Cohen så tillskrev han – 1978 – Marx följande uppfattning (Cohen [1978] s 206):¹

”Ingen socialistisk revolution kommer att bli framgångsrik förrän ’kapitalistisk produktion redan har utvecklat arbetets produktiva formåga i allmänhet till en tillräckligt hög nivå’. För tidiga försök till revolution kommer, oberoende av deras omedelbara resultat, att sluta med att det kapitalistiska samhället återuppstår.”

När bolsjevikpartiet under Lenins ledning tog makten i Ryssland 1917 kritiserades det därför av mer ortodoxa marxister som t ex Kautsky.² Det som behövdes i Ryssland var enligt kritikerna en borgerlig revolution, dvs en revolution som avskaffade det feodala tsaristiska styret och ledde till att den kapitalistiska utvecklingen tog fart.

En mer ortodox marxism, där vissa historiska stadier anses vara absolut nödvändiga, kan alltså inte ifrågasättas med hänvisning till att socialism nu ersätts med kapitalism, eller åtminstone mycket mer av kapitalism, i Östeuropa och Sovjetunionen. Ska några tankar kastas på soppögen med hänvisning till denna händelseutveckling är det möjligen Lenins, och då särskilt tanken att det kapitalistiska systemet ska brytas i dess svagaste länk.³

Planeekonomi

Begreppen planeekonomi och marknadsekonomi är svårhanterliga därför att det finns moment både av planering, i betydelsen direkt politisk styrning, och marknader, i betydelsen att företag och konsumenter självständigt beslutar, i de flesta system. För mina syften spelar dock detta ingen större roll. Det räcker med konstaterandet att en rörelse i riktning mot en mer planerad ekonomi innebär att vissa saker som tidigare har bestämts av företag och enskilda individer nu beslutas av poli-

tiska instanser, dvs regering och parlament på olika nivåer samt underlydande myndigheter. En rörelse i marknadsekonomisk riktning innebär det motsatta. Exakt var vi sedan ska dra gränsen och säga att nu är det marknadsekonomi respektive planeekonomi är mest en fråga om ord.

Det är idag vanligt att diskutera ekonomiska system ur ett informationsperspektiv. I marknads ekonomin styr då i princip medborgarna produktionen genom signaler som uppstår på och överförs på marknaden. Mer av planeekonomi innebär att vissa av dessa signaler inte slår igenom (direkt), utan ersätts av signaler via politiska kanaler.⁴

Det speciella med systemen i Sovjetunionen och Östeuropa var att man där skurit av båda dessa kanaler för medborgarnas påverkan. Det var ekonomier med mycket planering och också politiska diktaturer. Det verkar rimligt att hävda att mer av planeekonomi gör ett samhällssystem mer beroende av ett väl fungerande demokratiskt politiskt system. Överförs mer av beslutsfattandet till riksdag och regering är människors möjlighet att påverka dessa beslut viktigare än annars. Att kombinationen av planeekonomi och diktatur inte fungerar särskilt bra är där-

¹ Den som vill tillbaka till de ursprungliga källorna hänvisas till Cohens referenser.

² Det bör dock nämnas att i några av Marx brev finns antydningar om att han kunde tanka sig att samhällen under gynnsamma omständigheter ”hoppade över” något historiskt stadium. Dessa diskuteras t ex i Elster [1985] s 307-309.

³ En följd av en mer ortodox marxism är allmän skepticism till tanken att bygga socialism i u-länder, dvs stöd för tankegångar som de som presenteras i Warren [1980], enligt vilken imperialism leder till en kapitalistisk utveckling och därefter till socialism enligt Marx ursprungliga schema.

⁴ Jämför med tankarna i Hirschman [1970] om påverkan via ”exit” och ”voice”.

med inte förvånande⁵ – och möjliggör inga direkta slutsatser om hur ett system med mer av planering skulle fungera i ett samhälle där planeringen införts genom demokratiska beslut, och där innehållet i de politiska besluten kan påverkas på traditionella demokratiska sätt.⁶

Nu kan det emellertid ifrågasättas om det är så lyckat att sätta frågan om information i centrum när man diskuterar ekonomiska system. Signaler om vad konsumenterna tycker kommer t ex fram i samma omfattning (och på samma sätt) i ett system som det svenska, där priserna sätts av företagen, och ett system som det tidigare sovjetiska där priserna sätts av myndigheterna. I båda fallen kommer konsumenternas preferenser fram genom att vissa varor går åt snabbt och i stora mängder, medan andra blir liggande längre i hyllor och på lager. Frågor om *incitament* är sannolikt väsentligt viktigare än frågor om information, dvs vad det finns för mekanismer som gör att de signaler som kommer fram får någon effekt.⁷

I den kapitalistiska marknadsekonomin är det möjligheten att tjäna pengar som ligger bakom att företag bryr sig om dessa signaler och också försöker skapa mer säljbara varianter än dem som finns på marknaden. Observera att signaler från marknaden från början inte ger någon information alls om dessa produkter!

I en ekonomi med mer av planering skulle det, i en demokrati, vara viljan att behålla den politiska makten, eller komma till makten, som gör att ekonomin utvecklas i en riktning som överensstämmer med majoritetens önskan.⁸ Är det däremot en politisk diktatur har makthavarna uppenbarligen betydligt mindre anledning att bry sig om opinionen. Vi kommer därmed till samma slutsats som när vi startade med frågan om information: En mer planerad ekonomi kan förväntas fungera betydligt sämre om det råder politisk diktatur än om det råder politisk demokrati. Möjligheten att dra några allmänna slutsatser om vad mer av planering leder

till är därmed små, om samtliga observationer är hämtade från länder med politisk diktatur.

Marxism och utvecklingen i väst

Även om det inte finns några direkta uttalanden att hänvisa till är det rimligen så att Marx trodde att kapitalismen skulle vara avskaffad i de mest utvecklade länderna långt före 1990. Än så länge finns dock inte något exempel på att en högt utvecklad kapitalistisk stat övergått till ett system med mer av direkt planering och i väsentliga avseenden avskaffat den privata äganderätten till produktionsmedlen. Kapitalismen har tydligen inte blivit det hinder för produktivkrafternas utveckling som Marx trodde – åtminstone inte ännu! Hur ska detta förklaras?

En förklaring kan vara att arbetarklassen är betydligt mer "risk-avert" än Marx trodde. Den har stött mer försiktiga socialdemokratiska partier och inte partier som har varit beredda att sätta mer på spel för att nå högre uppsatta mål.⁹ Att

⁵Här bortses dessutom från att i en rad av dessa länder har samhällssystemet från början införts av en främmande – och ej särskilt populär – makt, vilket knappast bidragit till engagemang och ansvarstagande.

⁶Det har ibland hävdats att planekonomi och demokrati är oförenliga. Argumenten för denna tes, när det gäller "intressanta" former av mer planerade ekonomier, granskas och ifrågasätts i Lind [1984].

⁷Detta framhövdes redan av Zielinski ([1964] s 639). Läser man Hayeks klassiska uppsats om information och ekonomi (Hayek [1945]) noggrant ser man att den i allt väsentligt handlar om *incitament* och inte om information.

⁸Granqvist [1987] diskuterar mer ingående sambanden mellan önskemål och möjliga mekanismer att förmedla önskemålen.

⁹Scotoni [1980] konstaterar att extrema situationer verkar vara nödvändiga för att – riskfyllda och kostsamma – revolutioner av mer traditionellt slag ska inträffa.

socialistiska revolutioner först har inträffat i fattigare länder och inte har lett till särskilt attraktiva samhällen, kan ha bidragit till denna försiktighet.

En annan förklaring kan vara att kapitalismen är mer flexibel och mindre benägen till kriser och ökande orättvisor än vad Marx trodde. Paradoxalt nog kan Marx själv vara en orsak till detta! Samhällsvetenskap har den egenheten att en teori som formuleras utifrån vissa observationer kan påverka människors handlande och därmed orsaka att teorin inte längre stämmer. Ledande kretsar, som stöder det kapitalistiska systemet, kan av Marx historieteori ana vådan av att vara alltför "hårdföra". Klarare insikt om att samhällssystem och härskande klasser inte är eviga och tenderar att störtas i vissa lägen ökar rimligen viljan till kompromisser. Marx teorier kan därmed ha bidragit till en mer insiktsfull och flexibel härskande klass – en som t ex inte upprepar misstagen från 1700-talets Frankrike!

Trots detta är det kanske ändå för tidigt att upphöja någon form av kapitalism till ett evigt ekonomiskt system! Även om det inte finns skäl att tro att kapitalismen i de utvecklade länderna försvinner genom en riskfylld revolution som den franska eller ryska, kan naturligtvis en mer engelsk revolution inträffa, dvs det sker en djupgående samhällsförändring som är utdragen över tiden och sker med små steg.

Drivkrafterna bakom en sådan utveckling kommer sannolikt att vara svåra att förena med åtminstone den enklaste formen av historisk materialism, dvs att kapitalismen bara blir ett hinder för produktivkrafternas utveckling. Det är lättare att tänka sig att kapitalismen avskaffas därför att den uppfattas som ett hinder för människans utveckling.

Det kan t ex handla om att sådana värden och intressen som förefaller svåra att förena med en kapitalistisk marknadsekonomi ges större vikt i framtiden. En sådan ekonomi bygger ju i grunden på ersättning efter "säljbar" prestation. Detta kan

vara svårt att motivera från rättvisesynpunkt, eftersom denna prestationsförmåga bestäms av så många tillfälligheter utanför individens kontroll. Något som kan leda till att människor stöder en utveckling mot mer av planekonomi är att intresset ökar för att mer direkt påverka de stora dragen i den ekonomiska utvecklingen, och därmed se sin egen verksamhet som del i någon form av större "plan" med gemensam målsättning.

Kanske är det så att vissa frön till ett framtida samhälle mer i linje med Marx tankar går att finnas i senare års utveckling inom det privata näringslivet. Jag tänker då på ökningen av system med personalaktier och nya ledarskapsfilosofier där klassiska hierarkiska system kritiseras. Har det privata näringslivet – till skillnad från offentliga sektorn? – för att öka lönsamheten tagit hänsyn till de "signaler" som säger att alienation i olika former leder till lägre produktivitet? Kommer detta att vara första steget mot ett system där de som arbetar i ett företag helt tar över dess styre? En sådan utveckling skulle ge stöd åt en historisk materialism i lite vidare tolkning: givet att vissa värden och intressen ökar i betydelse, kommer traditionella kapitalistiska system att bli ett hinder för produktivkrafternas utveckling.

Referenser

- Cohen, G A, [1978], *Karl Marx's Theory of History. A Defence*. Princeton University Press, Princeton.
- Cohen, G A, [1988], *History, Labour and Freedom. Themes from Marx*. Clarendon Press, Oxford.
- Elster J, [1985], *Making Sense of Marx*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Granqvist, R, [1987], *Privata och kollektiva val*. Arkiv Förlag, Stockholm.
- Hayek, F A, [1945], "The Use of Knowledge in Society". *American Economic Review*, Vol 35, s 519–530.

- Hirschman, A O, [1970], *Exit, Voice and Loyalty*. Harvard University Press, Cambridge.
- Kautsky, K, [1964/1919], *The Dictatorship of the Proletariat*. The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Lind, H, [1984], "Blir det likadant här?" *Zenit*, Nr 86, s 68-80.
- Scotoni, P P, [1980], *Att förstå revolutionen. En kritisk undersökning om historisk stabilitet och förändring*. Zenit Samhällsstudier, Malmö.
- Warren, B, [1980], *Imperialism, The Pioneer of Capitalism*. New Left Books, London.
- Zielinski, J G, [1964], "The Consumption Model and Means of its Implementation", i *On Political Economy and Econometrics, Essays in Honour of Oskar Lange*. Polish Scientific Publishers, Warszawa.